

# ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՐԻՆԵ ԱՂԱՅԱՆ  
ՀՊԾՀ, տ.գ.թ., դրոշման

## ՀԱՅ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՌՈՍՄԱՆՏԻԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

XIX դարի 70-ական թվականները բեկումնային էին հայ իրականության համար: Երկրամասը դիմորոշվում էր դեպի կապիտալիստական տնտեսաձևը: Վերանում էին ավատական հարաբերությունները: Օրակարգում էր դրված էին տնտեսական կացութաձևերի պատմական գոյության իրավունքը: Այս իմաստով բացառիկ արժեք է ներկայացնում հայտնի տնտեսագետ Մոդոնոն Եղիազարյանի՝ Անդրկովկասի հաստատությունների պատմության հետազոտությանը նվիրված աշխատությունը<sup>1</sup>, որով նպատակ էր հետամտում ուսումնասիրել գյուղական համայնքի ու քաղաքային ցեխային կազմակերպությունների՝ համքարությունների պատմական հետազոտությունը, նրանց կառուցվածքը, տնտեսական ու սոցիալական կացության նկարագիրը:

XIX դարի երկրորդ կեսին համայնքը դարձել էր հայ պատմական մտայնության հիմնական հարցերից մեկը: Նոր հասարակական հարաբերությունների պայմաններում հատկապես առանձնահատուկ նշանակություն էր ստացել համայնական կացութաձևի գոյության խնդիրը: «Մենք,- գրում է Ս.Եղիազարյանը,- ... առաջին անգամ փորձ ենք անում տալ գյուղական համայնքի յուրահատուկ կազմակերպության ուրվագիծը»<sup>2</sup>: Իր վրա կրելով ռուս հայտնի տնտեսագետ Մ. Կովալևսկու ազդեցությունը, Եղիազարյանը գտնում է, որ համայնական հողատիրությունը հատուկ է եղել բոլոր ազգերին նրանց զարգացման սկզբնական շրջանում: Եղիազարյանը չի համաձայնում այն տեսակետի հետ, թե հայ ժողովրդին բնորոշ է հողատիրության միայն համայնական ձևը: Նրան չի զարմացնում այն, որ գյուղացիները իրենց հատկացված հողի նկատմամբ բացի տիրապետման և օգտագործման իրավունքից այլ իրավունքներ չունեն և մեծ համոզվածությամբ նկատում, թե ինչքան էլ շարունակվի գյուղական համայնքի գոյությունը, այն չի կարող փոխակերպվել կամ անցնել սեփականության իրավունքի: Այս առումով առաջ է քաշում մի տեսակետ, թե գյուղական բնակչությունը պետք է շատ ծանոթանա օրենքներին, ինչի արդյունքում նրա մոտ ավելի կուժեղանա այն մտայնությունը, թե պետական հողերը նրան են հատկացվում միայն օգտագործման նպատակով, որոնց կամայական օտարումը արգելվում է օրենքով: Թերևս սա է պատճառը, որ նա հակադրվում է այն հետազոտողներին, որոնք հողի օգտագործման իրավունքը հիմնավորում են սովորական իրավունքի միջոցով, իբրև թե գյուղացիական դասին ընդհանրապես խորթ է հողի մասնավոր սեփականություն հասկացությունը, որ հայ ժողովրդին բնորոշ էր միայն համայնական հողօգտագործումը, որ ցանկացած հող համարվում է հասարակության սեփականություն: «Որ համայնքը երբևիցե գոյություն ուներ և գոյություն ունի ոչ միայն Հին Հայաստանի կազմի մեջ մտնող Անդրկովկասի շրջաններում, այլև ամբողջ Պարսկաստանում և Փոքր Ասիայում, դա փաստ է»,- նկատում է Ս.Եղիազարյանը: Մյուս կողմից էլ ավելացնում, թե. «մասնավոր հողային սեփականության միաժամանակյա գոյությունը նույնպես կասկածի ենթակա չէ»<sup>3</sup>:

Գյուղական համայնքի նկարագրի, էության ուսումնասիրության հարցում հայ տնտեսագետը հատկապես կարևորում էր համայնական հողօգտագործման խնդիրները: Հայաստանում վերջինիս հիմքը համփա-չարեքային համակարգն էր: Մեկ համփայի հողաբաժին ստանում էին 16 շունչ ունեցող ընտանիքները, դրանից քիչ, բայց զույգ թվով ընտանիքները համապատասխանաբար ստանում էին 3/4, 1/2, 1/4 և 1/8 համփա: Կենտ թվով ընտանիքներին լրացուցիչ տրվում էր մեկ շնչի հողաբաժին:

<sup>1</sup> С.А.Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч.1 и 2.

<sup>2</sup> С.А.Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч.1, Сельская община, Казань, 1889,стр.1.

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 151:

Հողերի տարբերակման այս եղանակը Ս.Եղիազարյանը համարում էր արհեստական, գտնելով, որ դա ավելի շուտ արվել է հողաբաշխման հարմարության գարծնական նկատառումներից ելնելով: Համփայի տնտեսական էության բացահայտումը ելակետային նշանակություն ուներ գյուղական համայնքի հողօգտագործման հարաբերությունների վերլուծության համար, ուստի այն ոչ միայն աննկատ չմնաց Ս.Եղիազարյանի կողմից, այլև դարձավ նրա հետազոտությունների հիմնական հարցերից մեկը: Նա չի համաձայնում Ս.Ջելինսկու կողմից համփան «վճարունակություն» դիտելու մտայնությանը և նկատում, որ համփան մեծ հողաբաժին էր ստանում ոչ թե այն պատճառով, որ ավելի շատ հարկեր ու պարհակներ ուներ, այլ այն պատճառով, որ համայնքի մյուս անդամների համեմատ մեծ հողաբաժին ուներ: Այսինքն՝ ոչ թե հողի չափն է կախված հարկերի չափից, այլ ընդհակառակը, հարկերի չափը՝ հողաբաժնի մեծությունից: Հետագայում համփան բաժանվում է առանձին մասերի, դրանով իսկ խախտելով ընտանիքի հողաբաժնի ու վճարունակության ուղիղ համեմատական կապը: Այս առումով միակողմանի պիտի դիտել նաև Ս.Եղիազարյանի՝ վճարունակությունը միայն հողաբաժնի մեծությունից ածանցելու մտայնությունը: Պատմահասարակական պայմաններն աստիճանաբար ենթադրում էին անցում տնտեսության բնաիրային ձևից ապրանքայինին, ինչի արդյունքում հողերի վերաբաժանման համփայի կարգը տեղիք էր տալիս լուրջ տնտեսական հակասությունների, նպաստելով գյուղի սոցիալական ու դասակարգային շերտավորմանը: Լավագույն հողերը կենտրոնանում էին ունևոր գյուղացիների ձեռքում, որն ուղեկցվում էր գյուղացիության քայքայմամբ, վաշխառուական կապիտալի աշխուժացմամբ և, որ ամենավտանգավորն էր՝ տարագնացության ուժեղացմամբ: Ս. Եղիազարյանի կարծիքով համփային համակարգի թերությունները հնարավոր է վերացնել «աշախույժ վերահսկողության և տեղական կառավարությունների ժամանակին միջամտության» շնորհիվ: Գյուղական համայնքի հարցերում նրա վրա նկատելի էր նարողնիկության ազդեցությունը: Համփաչարեքային համակարգը նրա համար ծառայում էր որպես համայնքի հետագա հարատևությունն ապահովելու միջոց: Այս իմաստով, տնտեսագետը կարծես շրջանցում է պատմահասարակական պայմանները, որոնք համայնքի քայքայումը դարձնում էին օրինաչափ: Համայնական տնտեսաձևի սոցիալական համակարգի ոչնչացումը պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի զարգացման հետևանքով նրա անդամների գոյքային ու սոցիալական շերտավորմամբ: Ս.Եղիազարյանը տեսնում էր, որ «համայնական հողատիրությունը աստիճանաբար քայքայվում է»<sup>1</sup>, բայց և հավատալով նրա կենսունակությանը, առաջարկում է գյուղացիներին տրամադրել ձեռնտու վարկ, նրանց ծանոթացնել գյուղատնտեսական գիտություններին, ներդնել արտադրության առաջավոր եղանակներ, սահմանափակել հողերի առքն ու վաճառքը<sup>2</sup>, կարգավորել հողերի վերաբաժանման ժամկետներն ու հավասարակշռել բնակչության աճի և համայնքի աշխատանքային հնարավորությունները<sup>3</sup> և այլն: Նրա առաջարկած «հիմնավոր միջոցները» հաշվի չէին առնում հայկական իրականության մեջ դրանք կիրառելու հնարավորությունները:

Ս.Եղիազարյանն անդրադարձել է նաև քաղաքային ցեխային կազմակերպությունների՝ համքարությունների վերլուծությանը: Կապիտալիստական հարաբերությունները քայքայում էին ոչ միայն գյուղական համայնքի, այլև արտադրության համքարական տնտեսաձևի հիմքերը: Համքարությունների ծագման հարցի վերաբերյալ Ս.Եղիազարյանի մոտ չկա միասնական տեսակետ: Որոշակի տեղ հատկացնելով տնտեսական ու համքարության անդամների կրոնական ու էթնիկական ընդհանրության գործոններին, նա ավելի շատ հակված էր ընդունելու «պետական» տեսությունը, ըստ որի համքարությունները արդյունք են պետության զուտ ֆինանսական ու ոստիկանական նկատառումների: Մյուս կողմից զարգացնում է մեկ այլ թեզ, ըստ որի դեռևս շատ հին ժամանակներից սկսած մարդկանց ներհատուկ ինքնապահպանման և ինքնապաշտպանության զգացմունքները ստիպել են միավորվելու: Սկզբում դա դրսևորվել է արյունակցական համայնքների ձևով, որոնց հետագա քայքայումը բնականորեն առաջացրեց «արհեստական միությունների» ստեղծման պահանջը: Բնական, թե արհեստական այդ միությունները ենթադրում էին որոշակի տնտեսական,

<sup>1</sup> Նույն տեղում, էջ V:

<sup>2</sup> Ս.Եղիազարյան, Ֆեոդալական հողատիրությունը Եվրոպայում և մեր երկրի հայաբնակ մասերում և մեր գյուղացու այժմյան տնտեսական դրությունը, Թիֆլիս, 1882, էջ 22:

<sup>3</sup> С.А.Егизаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч.1, Сельская община, Казань, 1889, стр.66.

հոգևոր կամ կրոնական շահեր: Ի վերջո, հայ տնտեսագետը հանգում է այն տեսակետին, թե Անդրկովկասի համքարությունները «Միջնադարյան ցեխերին լիովին նույնամանն ու միատեսակ ընկերություններ են, որ նրանց միջև եղած նմանությունները «հաճախ ապշեցուցիչ են» և նույնիսկ «զանազան սովորույթների ու ծեսերի մանրամասնությամբ»<sup>1</sup>, իսկ մյուս կողմից ավելացնում, որ անդրկովկասյան համքարություններում կրոնական տարրն ավելի էր զարգացած: Ջբաղմունքի միասեռությունը, ադմինիստրացիայի, դատարանի, հատկապես պաշտամունքի ընդհանրությունն ամբողջ միությանը հաղորդում էր եղբայրության բնույթ: Համքարությունը փակ միավորում չէր, այն ուներ դեմոկրատական բնույթ: Եղիագարյանը հակված էր գունագարդելու համքարական միությունը որպես պատուելիզմի դեմ փայլուն միջոցի, որպես մրցակցությունից ազատ, հավասարության ու եղբայրության կազմակերպություններ, որոնցում «դեմոկրատական ոգին ... ներծծված էր ներքին կյանքի բոլոր ոլորտները»<sup>2</sup>: Ակներև է, որ Ս.Եղիագարյանի հայացքներն ուղղված էին դեպի նահապետական մանրապրանքային արտադրածը: Նշելով դրանց պատմական դատապարտվածությունը, որ 70-ական թվականներից ֆաբրիկային արտադրությունն ինտենսիվ ձևով քայքայում ու դուրս էր մղում համքարություններին, այնուամենայնիվ, նա դրանցում փորձում էր գտնել հասարակական շահերի ներդաշնակություն: Տնտեսագետը չէր նկատում կապիտալիզմի առաջադիմական ուղղվածությունը և փաստորեն ձգտում էր իր բարոյական իդեալը կառուցել միջնադարյան անցյալի սոցիալական կարգի վրա: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ նարդնիկների նման «հարձակումներ» չէր գործում կապիտալիզմի վրա կամ էլ առաջարկում կանխել այդ զարգացումը: Նա չնկատեց պատմականորեն դատապարտված համքարական կազմակերպությունների և կապիտալիստական արտադրատեղանակը միացնող ներքին կապերը, որ համքարություններն իրականացնելով մանր ապրանքային արտադրություն, նախադրյալներ էին ստեղծում ունեցվածքային շերտավորման համար: Անտարակույս, համքարությունները որոշակի դրական դեր են խաղացել ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման բնագավառում, սակայն իրենց գոյության որոշակի աստիճանում վեր էին ածվում հասարակական առաջադիմության արգելակիչ ուժի, խոչընդոտում արտադրության կապիտալիստական տնտեսաձևի զարգացումը, տեխնիկական առաջադիմությունը, արհեստականորեն կասեցնում արտադրության ընդլայնման մասշտաբները:

Իր աշխատանքներում Ս.Եղիագարյանը փորձում էր նոր իրադրության հետ կապակցել և պահպանել պատմական շրջափոխությանը դիմակայած տնտեսական հաստատությունները: Նա տեսնում էր վերջիններիս քայքայումը, բայց և փորձում էր դիմակայել զարգացման տրամաբանությանը: Հաճախ նա նշում է փաստը, առանց խորանալու այն ծնող շարժառիթների մեջ: Նրա դիտողություններում երևույթները չեն գուգորդվում հասարակական առաջընթացի քննությամբ: Ուստի և տնտեսական զարգացման նրա հայեցողությունը ձեռք է բերում ռոմանտիկական բովանդակություն:

Марине Агаян

## Из истории армянского экономического романтизма

### Аннотация

В статье подвергаются критическому анализу экономические взгляды известного экономиста Согомона Егиазаряна об общинных и амкарских экономических укладах в соприкосновении с экономическим романтизмом, как одного из течений всемирной экономической мысли.

<sup>1</sup> С.А.Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи, Казань, 1891, стр. II.

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 58, 59:

## From the History of the Armenian Economic Romanticism

### Abstract

The article adopted a critical approach in studying the views of the famous economist, Soghomon Eghiazaryan on the economic order in the rural communities and urban guilds in relation to one of the branches of the economic thought, Economic Romanticism.

ՆԱՐԻՆԵ ԱԳՈՆՅ

ՀՊԾՀ, տ.գ.թ., ասիստենտ

### ԳԼՈՒԲԱԼԱՅՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑ

Գլոբալացում հասկացության ժամանակակից իմաստը աշխարհի տարբեր երկրների տնտեսական համակարգերի, տնտեսությունների փոխկապակցվածության, փոխազդեցության և փոխկախվածությունների գործընթացն է, որը զարգացման տարբեր մակարդակներ, հասարակական - քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական տարբեր համակարգեր ունեցող երկրներում բերում է գործարարությամբ զբաղվելու նույնանման չափանիշների և պայմանների: Ըստ Արժույթի միջազգային հիմնադրամի սահմանման՝ գլոբալացումը ապրանքների և ծառայությունների, ինչպես նաև կապիտալի շուկաների ինտեգրման ինտենսիվության աճն է:

Համաձայն ավելի ընդարձակ մեկնաբանության գլոբալացումը սառը պատերազմի ավարտից հետո գերիշխող միջազգային համակարգ է: Այն իրենից ներկայացնում է ազգային տնտեսությունների միաձուլումը մեկ միասնական համաշխարհային համակարգի մեջ, որը հիմնված է կապիտալի արագ տեղաշարժի, աշխարհի տեղեկատվական հրապարակայնության, տեխնոլոգիական արագ թարմացման, սակագնային խոչընդոտների նվազեցման, ապրանքների և կապիտալի շարժի ազատականացման, գիտատեխնիկական հեղափոխության, միջազգային սոցիալական շարժումների, տրանսպորտային նոր միջոցների, հեռահաղորդակցության տեխնոլոգիաների իրականացման, միջազգային կրթության վրա: Այս սահմանման մեջ առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացվում կորպորատիվ, հասարակության և պետական մակարդակներում իրականացվող արտադրության, կառավարման, կազմակերպչական և հեռահաղորդակցման գործընթացներում նոր տեխնոլոգիաների կիրառմանը:

Ամերիկացի հայտնի տնտեսագետ Ֆրիդմանը գլոբալացումը սահմանում է որպես շուկաների, ազգային պետությունների և տեխնոլոգիաների անսանձելի ինտեգրում, որը թույլ է տալիս անհատներին, կորպորացիաներին և պետություններին հասնելու աշխարհի ցանկացած վայր ավելի արագ, ավելի հեռու, ավելի խորը ու ավելի էժան է, քան երբևէ<sup>1</sup>:

Գլոբալացումը նշանակում է ազատ շուկայական կապիտալիզմի տարածումը աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում: Այն ունի տնտեսական կանոնների իր սեփական հավաքածուն, որը հիմնվում է ազգային տնտեսությունների բացահայտման, ապակայունացման և մասնավորեցման մեջ՝ նրանց մրցունակության ամրապնդման և օտարերկրյա կապիտալի համար ավելի գրավիչ դառնալու նպատակով: Գլոբալացումը ենթադրում է ինքնիշխան պետությունների հնազանդությունը ենթադրող որոշակի կանոնների և պարտականությունների առկայություն: Շուկաների և մշակույթի գլոբալացմանը զուգընթաց գլոբալացումը բացահայտող նեոլիբերալիստական տեսությունը ենթադրում է առանձին երկրների ինքնիշխանության (սուվերենության) մարում և բացարձակ նոր տիպի «աշխարհի քաղաքացու» ձևավորումը, ում հավատարմությունն ուղղված է արդեն ոչ թե առանձին կառավարություններին, այլ ապապետական կառույցներին:

<sup>1</sup> Илларионов А. Фридман и Россия: Судьба великого экономиста как ответ на вопрос, почему одни страны процветают, а другие приходят в упадок // Публикации Института Катона. — 2007 г.